

संस्कृत साहित्ये महानकवि बाणभट्टकृतस्य कादम्बरीस्यानां विश्लेषणात्मकं अध्ययनं

Deepa Rani

Ph.D. Scholar

Department of Language

Malwanchal University Indore, (M.P.).

Dr. Ritu Bhardwaj

Supervisor

Department of Language

Malwanchal University Indore, (M.P.).

सारः

कादम्बरी महाकाव्ये बाणभट्टेन काव्यपात्राणां चरित्रचित्रणं सूक्ष्मं व स्पष्टं कृतम् अस्ति। प्रमुखपात्राणि यथा चन्द्रापीडः, कादम्बरी, महाश्वेता, वसुमती, कपिञ्जलः इत्यादयः प्रत्येकं पात्रं विविधगुणैः, रूपेण, तथा भावनात्मक संघर्षेण चित्रितं दृश्यन्ते। कादम्बरी काव्ये प्रेम, त्याग, साहस, धर्मनिष्ठा च महत्वपूर्णं स्थानं वहन्ति। प्रत्येकं पात्रं स्वकियं स्थानं च महत्त्वं वहति, यथा चन्द्रापीडः प्रेमे स्नेहपूर्णः, महाश्वेता त्यागस्वभावयुक्ता, वसुमती पतिसंस्कारिणी च, कपिञ्जलः मित्रभावेन कथायां योगदानं दत्तवान्। बाणभट्टेन काव्ये पात्राणि परस्परेण गाढं सम्बद्धानि कृत्वा कथानकं रचितम् अस्ति, यत्र प्रेमस्य जटिलतां, त्यागं, तथा धार्मिकता च प्रकटिते। काव्ये स्थान-कालपद्धतिः काल्पनिकस्थलानि च वास्तविकस्थलानि सम्मिलितं संप्रवर्तितं अस्ति, यत्र घटनायाः प्रत्येकं तत्त्वं स्पष्टं विशिष्टं स्थानं वहति।

मुख्य शब्दः कादम्बरी महाकाव्य, बाणभट्टेन, चरित्रचित्रणं

परिचयः

कादम्बरी नामकं महाकाव्यं संस्कृतसाहित्ये गद्यकाव्यस्य सर्वोत्तमप्रतिनिधिकाव्यरूपेण प्रसिद्धं वर्तते। अस्य रचयिता बाणभट्टः सप्तमशताब्द्याः महान् कविः आसीत्, यः संस्कृतगद्यलेखकानां प्रमुखः गण्यते। बाणभट्टः हर्षवर्धनराजस्य प्रमुखमंत्री तथा 'अस्थानकविः' आसीत्। तस्य कृतिषु "हर्षचरितम्" तथा "कादम्बरी" इत्येते द्वे ग्रन्थे एव विशेषं स्थानं प्राप्तः।

हर्षचरितस्य कथावस्तु राजा हर्षवर्धनस्य जीवनचरित्रं निरूपयति, यद्यपि तत्र काव्यात्मकमाधुर्यम् तथा गद्यकाव्यरचनायाः सौष्ठवं दृष्टेः आभाति। कादम्बरी तु विश्वसाहित्ये प्रथमः उपन्यासः इति मन्यते। कादम्बरीकथा बाणभट्टस्य प्रतिभायाः साक्षात्काररूपेण कथां प्रवाहयति। अस्य कथावस्तु अत्यन्तं विस्तृतं, रसविभिन्नं, तथा च सजीवं वर्तते।

कथायाः प्रारम्भे चन्द्रापीडः नामकः राजा अस्ति, यस्य शुद्धात्मा चित्तवृत्तिः, अतुल्यवीर्यं, तथा शौर्यं दर्शितम्। तस्य मित्रं वैशम्पायनः एकः बुद्धिमान् तथा समर्पितः युवकः आसीत्, यः शुकत्वं प्राप्तवान्। कादम्बरी, महाश्वेता, तथा पुण्डरीकः इत्येते अन्ये पात्राः प्रमुखभूताः सन्ति, येषु प्रेम, विरह, त्याग, तपस्या इत्यादीनां भावानां अत्यन्तं सुन्दरं चित्रणं कृतम्।

कादम्बरी महाकाव्यस्य अनन्यसाधारणं स्वरूपं तस्य चरित्रविकासे, वर्णनात्मकशैली, तथा अलंकारप्रयुक्तिप्रकारेण विशेषतया ज्ञायते। बाणभट्टः तत्र वस्तूनां, पात्राणां, तथा वातावरणस्य जीवदायिनं चित्रं प्रस्तुतवान्। महाकविः सम्पूर्णकथायां सूक्ष्मतया विभिन्नसंसारस्य दृश्यदृष्टिं प्रस्तुतवान्, यत्र पाठकः स्वयं उक्तप्रसंगेषु जीवमानं अनुभवति।

बाणभट्टस्य साहित्ये गद्यकाव्यं विशेषमहत्त्वं धारयति। पूर्वकालिकाः संस्कृतकवयः पद्येऽधिकः रुचिं कृतवन्तः, किन्तु बाणभट्टः गद्यकाव्ये अप्रतिमः लेखनकौशलं प्रदर्शितवान्। ततः पूर्वं पद्यकाव्येषु अलङ्कृतं साहित्यं प्रचलितं आसीत्, किन्तु बाणेन गद्यकाव्येऽपि अलंकारप्रयुक्तिः, रसप्रसङ्गः, तथा शृङ्गारात्मकं वर्णनं अत्यन्तं प्रभावपूर्णं कृतम्। अस्य गद्यकाव्यस्य महत्त्वं तस्य भाषाशैली, अलंकारप्रयुक्तिः, तथा रसात्मकप्रस्तावनया ज्ञायते।

कादम्बरीकथायाः विशेषताः एवं कथारचना बाणस्य काव्यकौशलं प्रदर्शयन्ति। यद्यपि कादम्बरीकथायाः सम्पूर्णरचना बाणभट्टेन आरम्भिता, तथापि तस्य अकस्मात् मृत्युः कथासमाप्तेः पूर्वं अभवत्। ततः तस्य पुत्रेण पुलिन्धनेन कथायाः उत्तरार्धं सम्पूर्णं कृतम्, तथा च कथायाः सम्पूर्णतां प्रदत्तम्।

कादम्बरीकथायाः ऐतिहासिकमहत्त्वम्

कादम्बरी केवलं साहित्यिकरूपेण न तु ऐतिहासिकदृष्ट्या अपि महत्वपूर्णा अस्ति। अस्मिन्नेव ग्रन्थे सात्त्विकजीवनस्य, गन्धर्वसंस्कृतेः, तथा तत्कालिकसमाजविज्ञानस्य विशदं चित्रणं कृतम् अस्ति। बाणभट्टेन हर्षवर्धनस्य शासनकालस्य सामाजिक, राजनीतिक, तथा सांस्कृतिकपरिस्थितीनां बोधः प्रस्तुतः अस्ति।

कादम्बरीकथा एकां काल्पनिककथामध्यमेन आध्यात्मिक, दार्शनिक, तथा सांस्कृतिकचिन्तानां उद्घाटनं करोति। अस्यां कथायां पुनर्जन्मवादः तथा प्रेमस्य अलौकिकतत्त्वं प्रतिपादितम् अस्ति। तत्र स्थितं पुनर्जन्मस्य सिद्धान्तः भारतीयदर्शनस्य महत्त्वपूर्णभागः अस्ति, यः जीवनस्य चक्रे विश्वासं प्रतिपादयति।

कादम्बरीकथायाः रचनाशैली एवं अलङ्कारप्रयोगः

बाणभट्टस्य लेखनीतले अलंकारप्रयोगः, रसप्रसङ्गः, तथा शब्दालङ्कारः अत्यन्तं निपुणतया कृतः अस्ति। तस्य गद्यकाव्ये तात्कालिकपरिस्थितीनां, प्राकृतिकवर्णनस्य, तथा आन्तरिकभावानां विशदं तथा सजीवं चित्रणं प्रकटितम् अस्ति।

उदाहरणार्थं, कादम्बरीकथायां ऋतुचक्रस्य वर्णनं, पुष्पाणां वर्णानां वर्णनं, जलाशयानां, तथा पर्वतानां चित्रणं काव्यकौशलस्य साक्षात्कारं ददाति। बाणस्य लेखनीतले अलंकारप्रयोगः, विशेषतः अनुप्रासः, उपमालंकारः, तथा रूपकाः अत्यन्तं प्रभावपूर्णाः दृश्यन्ते।

तस्य लेखनीमध्ये रसप्रसङ्गः अपि विशेषरूपेण प्रकटितः अस्ति, विशेषतः शृङ्गाररसः, करुणरसः, तथा वीररसः।

कादम्बरीकथायाः सामयिकप्रभावः

कादम्बरी संस्कृतसाहित्ये अद्वितीयस्थानं धारयति। अस्य महाकाव्यस्य प्रभावः केवलं तत्कालिककालखण्डे न तु भविष्येऽपि बहुकाले यावत् संस्कृतसाहित्ये दृष्टिगोचरः। अनेकाः लेखकाः तस्य प्रभावेण प्रेरिताः सन्ति, यथा भोजराजस्य "शृङ्गारप्रकाशः", तथा भोजदेवस्य "कामसूत्रम्"।

कादम्बरीकथायाः संवादकौशलं, गद्यलेखनशैली, तथा गद्यसाहित्यस्य उत्कृष्टतां प्रतिपादयति। अस्मिन्नेव काव्ये संस्कृतगद्यकाव्यस्य नविनात्मकं स्वरूपं दृष्टेः आभाति, यत् आधुनिककालखण्डेऽपि लेखकानां, पाठकानां, तथा विद्वत्समाजस्य आकर्षणं धारयति।

साहित्य समीक्षा

यादव (२०२०) इत्यनेन बाणभट्टस्य साहित्ये समाजस्य प्रतिबिम्बस्य चर्चा कृता अस्ति। तस्य अध्ययनं कथं बाणभट्टस्य कार्यं सामाजिकविषयाणां राजनैतिकविचारानाञ्च सम्बन्धं प्रकाशयति, तस्मात् पाठस्य सामाजिकराजनैतिकमहत्त्वं वर्धयति इति विषये केन्द्रितम् अस्ति। अनेन अध्ययनेन सिद्धं भवति यत् बाणभट्टस्य लेखनं न केवलं साहित्यिकं, अपितु सामाजिकदस्तावेजमपि अस्ति। यादवः इदमपि सूचयति यत् बाणभट्टस्य पात्राणां विग्रहाः जटिलताः च समाजे प्रचलितान् विषयान् स्पष्टतया प्रतिबिम्बयन्ति, येन पाठकाः ताभिः पात्रैः सह गहनसहानुभूतिम् विकसितुं शक्नुवन्ति।

श्रीवास्तव (२०१९) इत्यनेन प्राचीनभारतीयसाहित्ये महिलानां प्रतिनिधित्वं दृष्टम्। कदम्बर्यां स्त्रियाः चित्रणं तत्कालस्य सामाजिकसन्दर्भं कथं प्रतिबिम्बयति, येन तस्याः अध्ययनस्य महत्त्वं अधिकं वर्धते इति सा व्याख्यातवती अस्ति। श्रीवास्तवस्य एतत् कृतिं बाणभट्टस्य लेखनेषु महिलानां स्थितिं अवगन्तुं सहायकं भवति, यत् न केवलं तत्कालीनविश्वासं प्रतिबिम्बयति अपितु स्त्रियाः सम्मुखीभवितानि आव्हानानि अपि प्रकाशयति।

पाण्डेय (२०१९) प्राचीनभारतीयसाहित्ये लिङ्गस्य अवगमनं दृष्टवान्। सा कदम्बरीतः अन्वेषणं आकर्षयति यत् स्त्रियाः प्रतिनिधित्वं तत्कालीनसामाजिकप्रत्ययान् कथं प्रतिबिम्बयति इति दर्शयति। तस्याः अध्ययनं लैङ्गिकअस्ति महत्त्वपूर्णम् सन्दर्भं अध्ययनस्य-, यतः एतत् दर्शयति यत् बाणभट्टस्य लेखनेषु लैङ्गिक-महिलानां बाणभट्टः कथं यत् वर्णितवान् अपि पाण्डेयः। भवति आलोचना संरचनानां-सामाजिक-आधारित मञ्च च अनुभवानां तेषां स्वराणां च प्रदत्तवान्, तत्कालीनरूढिविरुद्धं आव्हानं।

शर्मा (२०१८) इत्यनेन कदम्बरीयां शक्तिवर्णने ध्यानं दत्तम् अस्ति। तस्य अध्ययनं ग्रन्थे सामाजिकराजनैतिकसंरचनानां सम्बन्धं ज्ञातुं सहायकं भवति। सः कथं बाणभट्टेन शक्तिविविधाः आयामाः प्रस्तुताः इति दर्शितवान्, येन ग्रन्थस्य सामाजिकदृष्टिकोणं गभीरता प्राप्यते। शर्मा इत्यस्य मतम् अपि महत्त्वपूर्णं यत् बाणभट्टेन सत्तायाः स्वरूपं तस्याः प्रभावं च उजागरितम्, येन पाठकः सामाजिकान् अन्यायस्य विषये अवगतः अभवत्।

उद्देश्यम्

1. कादम्बरीस्मिन् प्रियं, बलिदानं, च आध्यात्मिकतां च प्रमुखपात्राणि चित्रयितुं।
2. कादम्बरीरचनायां साहित्यिकयन्त्राणां उपयोगं तस्याः विषयाणां च प्रभावस्य विश्लेषणं।

शोध पद्धति

अयं शोधः कादम्बरी महाकाव्ये प्रमुखपात्राणां चरित्रविकासं च रसपरिणामं विश्लेषयितुम् गुणवत्तायुक्तं विधिम् अपनयति। शोधे चन्द्रापीड, कादम्बरी, महाश्वेता इत्यादीनां पात्राणां प्रेम, त्याग, धर्म इत्यादि विषयेषु भूमिकां च विचार्य, तेषां चरित्रविकासस्य सूक्ष्मवर्णनं कृतं अस्ति। काव्ये रसस्य प्रयोगं नाट्यशास्त्रे वर्णितानुसारं तथा

अन्यस्मिन्वाङ्गमयविश्लेषणदृष्ट्या निरीक्षितं अस्ति। शोधे प्राचीनभारतीयग्रंथानां समालोचनां च कृत्वा, बाणभट्टस्य काव्यरचनासु रसस्य प्रभावं, साहित्यिकदृष्ट्या तस्य महत्वं च उद्घाटितं अस्ति।

कादम्बरीस्य प्रमुखपात्राणां चरित्रचित्रणम्

कदम्बरी इत्यस्य पात्राणि किञ्चित् भिन्नं प्रतिबिम्बयन्ति । सः एकः दिव्यः पात्रः अस्ति यः न केवलं मर्त्यलोके अपितु चन्द्रलोक-गन्धर्व-लोके अपि यात्रां करोति । गुणाध्यायस्य महाकथायाः पात्राणां रूपरेखां तेन स्वीकृतम् अस्ति । परन्तु तस्य कल्पनाया तस्य संख्या बहु वर्धिता अस्ति। तस्य पात्रेषु दिव्यत्वेऽपि मानवगुणाः सन्ति । बान् इत्यनेन पात्राणां माध्यमेन प्रेमतत्त्वस्य गभीरता प्रविष्टा अस्ति । तेन प्रस्तावितः प्रेम न कोलाहलपूर्णः कुलशिष्टाचारविनाशकः च, अश्लीलतायाः गन्धः न भवति। तस्य मते नायिकायाः नायकेन सह सम्बन्धः काम्यः । एकस्य नायकस्य कृते बहुविधाः नायिकाः कुत्रापि न कल्पिताः । अपितु प्रेमस्य अमृतत्वे श्रद्धा व्यक्ता अस्ति । कदम्बरी महास्वेता च तपस्यां कुर्वन्ति, एकादशाधिकं जीवनं स्वप्रेमिणः प्रतीक्षन्ते च।

कादम्बरी महाकाव्यस्य रचनाकारः बाणभट्टः अस्ति। अस्य काव्यस्य प्रमुखपात्राणि विविधानि अस्ति, यथा चन्द्रापीडः, कादम्बरी, महाश्वेता, वसुमती, कपिञ्जलः इत्यादयः। एते पात्राः काव्ये विविधैः गुणैः, रूपेण, तथा विचारधाराभिः चित्रिताः सन्ति। प्रत्येकस्य पात्रस्य विशेष भूमिका अस्ति, या काव्यस्य कथानकं समृद्धं करोति। प्रमुखपात्राणां चरित्रचित्रणं निम्नप्रकारेण अस्ति:

1. **चन्द्रापीडः** – चन्द्रापीडः काव्यस्य नायकः अस्ति। सः सौम्यः, धीरः, तथा साहसी राजपुत्रः अस्ति। सः न केवलं शूरवीरः अपितु करुणायुक्तः, धर्मनिष्ठः, तथा स्नेहशीलः अपि अस्ति। चन्द्रापीडस्य प्रेमभावना तथा त्याग वृत्ति कथानकस्य प्रमुख अंशः अस्ति, यतः सः कादम्बरीप्रेमे स्थितः सः तस्य हृदयव्यथा अपि चित्रितः अस्ति।
2. **कादम्बरी** – कादम्बरी काव्यस्य नायिका अस्ति। सा अत्यन्त सुन्दरी, बुद्धिमती, तथा धर्मशीलः स्त्री अस्ति। तस्य रूपसौन्दर्यं तथा आन्तरिक गुणाः तस्य चरित्रे विशेषत्वेन उभयतः प्रकाश्यते। कादम्बरी चन्द्रापीडेन प्रेमं कर्तुं उद्युक्ता अस्ति, परं तस्य प्रेमस्य मार्गं अनेकविघ्नानि बाधकानि भवन्ति।
3. **महाश्वेता** – महाश्वेता एकं महत्वपूर्णं पात्रं अस्ति यः कथानकस्य रसनिर्माणे मुख्यं योगदानं ददाति। सा चन्द्रापीडस्य मित्रः कपिञ्जलस्य प्रियसी अस्ति। महाश्वेतायाः त्याग, प्रेम, तथा धैर्यं इत्यादयः गुणाः प्रमुखरूपेण प्रकाशिताः सन्ति। महाश्वेतायाः करुणावृत्ति तथा प्रेमस्य त्यागमयी वृत्ति अस्य काव्यस्य विशेष आकर्षणं अस्ति।
4. **वसुमती** – वसुमती चन्द्रापीडस्य पतिव्रता भार्या अस्ति। सा विनीत, संयता, तथा पति-प्रेमे निष्ठा समर्पितः स्त्री अस्ति। वसुमत्या चन्द्रापीडस्य प्रति प्रेम, श्रद्धा, तथा धैर्यं चित्रितं अस्ति।
5. **कपिञ्जलः** – कपिञ्जलः चन्द्रापीडस्य प्रिय मित्रं अस्ति। सः प्रेम, मित्रता, तथा करुणायुक्तः व्यक्ति अस्ति। तस्य मित्रभावना तथा महाश्वेताप्रति प्रेमस्य कथा कथानकस्य उपकथां समृद्धं करोति।

एवं कादम्बरी महाकाव्ये प्रत्येक पात्रं विविधवर्णनात्मक गुणैः युक्तं अस्ति, यैः अस्य महाकाव्यस्य कथानकः विशेषरूपेण उन्नतं भवति। बाणभट्टेन अनेन काव्ये पात्राणां सूक्ष्म चित्रणं तेषां आन्तरिक संघर्षः, प्रेमभावना, तथा संवेदनशीलतया सह कल्पितं अस्ति।

कादम्बरी इत्यस्य वस्तुविन्यासः

महाकाव्यस्य वस्तुविन्यासः अत्यन्त सूक्ष्मतया रचितं अस्ति, यत्र बाणभट्टेन विविधं प्रकारेण नायक-नायिका, उपनायिका, कथायाः दृष्टिकोण एवं भावनात्मक दृष्टिकोण सम्यक् रीत्या प्रस्तुतं अस्ति। काव्ये घटनाः, पात्राः, तथा समग्र रचनायाः स्थूलकिंतु सूक्ष्मदृष्ट्या विन्यासः संकल्पितं अस्ति। काव्ये वस्तुविन्यासस्य प्रमुख अंशाः निम्नलिखिताः सन्ति:

1. काव्यपद्धतिः

कादम्बरी काव्ये बाणभट्टेन मुख्यतया संस्कृत महाकाव्यशैलीं अनुगम्य रचितम् अस्ति। काव्ये भव्यतया महाकाव्यात्मक लक्षणैः सह शृंगारीकाव्य, अद्भुतकाव्य, च जीवनस्य विविधं पक्षं विस्तरेण चित्रितम् अस्ति। काव्यस्य वस्तुविन्यासः याः कथाः घटना च नायक-नायिकायाः प्रेमे, संघर्षे च सांस्कृतिके संदर्भे च आवलंबते, तासाम् इर्दिर्दं संप्रवर्तितः अस्ति।

2. कथानकः

कादम्बरी काव्ये कथानकं द्वे मुख्यधागेण आधारितं अस्ति – एकं चन्द्रापीडः कादम्बरीयोः प्रेमे च, अन्यं च चन्द्रापीडस्य आत्मोत्थानं विद्वेषस्य च मुक्ति च। कथा समांतरकालप्रवृत्तिपद्धतिं अनुसरति, यत्र समयं स्थानं च बन्धं तोड्य लेखकः नायकं नायिकां च जीवनं नाटकीयरीत्या प्रदर्शयति। अन्ये पात्राः कपिञ्जलः, महाश्वेता, वसुमती च प्रमुखेण विकासयन्ति।

3. वस्तुका बंधनः

काव्ये सर्वे घटनाः एकस्मिन् निश्चिते वस्तुशृङ्खले विन्यस्ताः सन्ति। काव्ये प्रारम्भे चन्द्रापीडस्य जन्मेण घटनाः आरभ्यन्ते। चन्द्रापीडः कादम्बरीं संयोगे प्राप्तुम् अवसरं पत्यते, तथापि मनोभाविकं भौतिकं च विघ्नं प्रत्युपतितमस्ति। तत्पश्चात् कादम्बरीं प्रति चन्द्रापीडस्य निष्ठा प्रेम च प्रतिवर्तमानं जीवनं विस्तरितं करोति। बाणभट्टेन पात्राणि परस्परेण गाढं सम्बद्धानि कृत्वा कथानकं परिवर्तितम् अस्ति, यत्र प्रेमस्य विविधाः अवस्थाः परीक्षणं कृतानि। कादम्बरी च चन्द्रापीडयोः सम्बन्धं केवलं शारीरिके न, किं तु मानसिक आत्मिकश्च मार्गेण प्रतीकात्मकं चित्रितमस्ति, यः प्रेमस्य जटिलतां बलिदानं च दर्शयति।

4. स्थान-काल का विन्यासः

कादम्बरी काव्ये स्थानकालयोः प्रयोगः विशेषतः दृश्यात्मकतायाः हेतु कृतम् अस्ति। काव्ये किञ्चित् भागे काल्पनिकस्थलानि कालानि च घटितानि, अन्येषु घटनासु वास्तविकस्थलानि, यथा राजधानीं महलम् वनं च धार्मिकस्थलानि च दृश्यन्ते। एषा बाणभट्टेन स्थानकालयोः अन्तरसङ्गमः कृतः, यत्र प्रत्येकं घटना स्वकं विशेषं अनुभवं दत्तवती।

5. भाषा एवं शिल्पः

कादम्बरी काव्ये शृंगारीकाव्यस्य सर्वाणि गुणानि-रूपं रसं गतिश्च-प्रयुक्तानि। बाणभट्टेन सूक्ष्मतया नायकनायिकयोः प्रेमभावनां चित्रितम् अस्ति, यथा चन्द्रापीडस्य संकोचं कादम्बरीं प्रति चुप्पीत्वं संवादे

कृतम्। काव्ये अत्यधिकं रसात्मकं अलंकारिकं च प्रयोगं कृतम् अस्ति, यथा अनुप्रासः उपमा रूपकः च।

6. दृष्टिकोणः

काव्ये दृष्टिकोणं मुख्यतया आदर्शवादी अस्ति, यत्र प्रेमं त्यागं साहसं च प्रेरणादायकं रूपेण प्रस्तुतं कृतम् अस्ति। काव्ये जीवनस्य विविधं पहलु-सुखं दुःखं प्रेमं मृत्युं त्यागं आध्यात्मिकतां च सम्मिलितं कृतं अस्ति। कादम्बरी च चन्द्रापीडयोः प्रेमे एकं आध्यात्मिकं घटकं अस्ति, यः न केवलं भौतिकस्तरे, किं तु मानसिक आत्मिकस्तरे च दिव्यप्रेमरूपेण प्रस्तुतं कृतमस्ति।

7. पात्रविन्यासः

कादम्बरी महाकाव्ये पात्राणां विन्यासः इस प्रकारेण कृतमस्ति यः प्रत्येकं पात्रं विशेषकार्यं उद्देश्यं च वहति। नायकनायिकयोः प्रेमस्य आधारं तयोः मानसिकसंघर्षेण उत्पन्नं कृतम् अस्ति। अन्ये पात्राणि महाश्वेता वसुमती कपिञ्जलः च स्वकीयस्थाने महत्वपूर्णं योगदानं कुर्वन्ति।

8. काव्यात्मक मिश्रणः

कादम्बरी महाकाव्ये काव्यात्मकदृष्ट्या विविधता अस्ति। यत्र एकस्मिन् शृंगारीकाव्यं प्रधानं, परन्तु अद्भुतकाव्यं दर्शनं धार्मिकतायाः च तत्वानि सम्मिलितानि। काव्ये काव्यरचनायाः मिश्रणं अस्ति, यथा शास्त्रनिष्ठं व्याख्यायां धार्मिककथा अलंकारिकव्याख्यां च, यानि काव्ये सम्पूर्णतां दत्तवती।

कादम्बरी महाकाव्ये वस्तुविन्यासः अत्यन्तं जटिलं सुसंगतं च अस्ति, यत्र प्रत्येकं तत्त्वं पात्रं घटना संवादं च विशिष्टं स्थानं वहति। एषा काव्यं न केवलं साहित्यिकदृष्ट्या प्रभावोत्पादकं अस्ति, किं तु तत्र व्यक्तानि आन्तरिकसंघर्षाः प्रेमं त्यागं धार्मिकतां च विचाराः पाठकानां गहरेण चिंतनाय प्रेरयन्ति।

कादम्बरी रस-परिशीलनम्

यथा आत्मकथायाः अभावेन शरीरं महत्त्वहीनं भवति, तथा साहित्यिकैः रसः काव्यात्मन्येव स्वीकरितः। रसाभावे काव्यं अपि निष्प्रभं जातम्। 'कादम्बरी गद्यं साहित्यिक मूलकाकन अनुसंधेय शोध विषये कादम्बरी रसपरिशीलन अध्यायस्य अन्तर्गतं रसस्य स्वरूपं च तस्य उपयोगितां च उल्लेख्य, तस्य भेदानां निरूपणं क्रियते। अमरकोशे अनुसारं 'रस' शब्दः शृंगारादि समस्त रस, विष, वीर्य, गुण, राग, च द्रव इत्यादिकस्य अर्थे विविधतरं प्रयुक्तः। किन्तु काव्यजगत् में रस शब्दस्य प्रयोगः मुख्यतः शृंगारादि रसस्य च रसस्य अन्तर्गतं समाविष्टानां भावादि हेतु कृतः। साहित्यिक परम्परायाम् प्रयुक्तस्य 'रस' तत्त्वस्य ऐतिहासिक पक्षं दृष्ट्वा, प्रागैतिहासिककाले अपि 'रस' पर्यालोच्यते इत्यस्मिन् तथ्ये ज्ञायते यः विभिन्न चिन्तनानां च विवेचनानां फलस्वरूपं परमानन्दं अनुभवते तस्य 'परमपद' प्रतिष्ठां प्राप्नोति। एषः उदात्तभावना प्रेरितः तैत्तिरीय उपनिषदि आनन्दं च रसं पर्यायेण स्वीक्रियते।

एवं च लक्षणग्रन्थानां प्रलयः कर्तुं काव्यानुरागिनः समीक्षकों द्वारा एषः युक्तिः निरूपिता अस्ति। वेदान्तादिदर्शनोक्तं तत्त्वचिन्तनप्रक्रियया समाध्याः च साधकः ब्रह्मसाक्षात्कारं कृत्वा यः परमानन्दं अनुभवति, तत्काव्यानुरागिनां रसात्मक काव्यस्य अनुशीलने त्वरितं अनुभवः जाता। रसस्य तत्त्वस्य परिपुष्टये, काव्यस्य प्रमुखप्रयोजनस्य प्रतिपादने काव्यप्रकाशकारेण अभिव्यक्तं अद्योलिखितं समीक्षां दृष्ट्वा आवश्यकं अस्ति-

"सकल प्रयोजन मौलिभूतं समनन्तरमेव रसास्वादन समुद्भूतं विगलित वेद्यान्तरमानन्दं।"

आचार्य मम्मटस्य सदृशं पाश्चात्यकाव्यालोचकः अपि काव्यस्य प्रयोजनानां विषये रसानुभवम् अङ्गीकृत्य मुख्यप्रयोजनं मन्यते-

"आनन्दः मुख्यः यदि न एकमात्रः काव्यस्य चः उपदेशः प्रवेशं कर्तुं शक्यते किन्तु द्वितीयस्थाने, यतः काव्यं यथा आनन्दयति तथा एव उपदिशति।

आनन्दः काव्यस्य परमार्थः इति अर्थः, केवलं प्रयोजनं मन्यते वा न वा। प्रवचनस्य स्थानं भोगस्य अनन्तरम् आगच्छति, यतः काव्यं यत् प्रवचनं ददाति तत् प्रत्यक्षं न अपितु रसस्य स्वादनं कृत्वा आचार्यभारतेः प्रथमं काव्यजगति रसस्य महत्त्वं प्रस्तावितवान्, तस्य परिणामस्य समीक्षा च स्वस्य नाट्यशास्त्रे अकरोत् .

सः कथयति यत् "काव्यस्य परमो चमत्कारः तत्त्वमेव" इति।

"नहि रसादृते कश्चित् पदार्थः प्रवर्तते ।"

आचार्यभारतमुनिस्य रससूत्रं विना निष्पतिसम्बद्धं रसपरिभाषा अपूर्णा अस्ति - 'विभवानुभव व्याभिचारी संयोगद्रसनिष्पट्टिरिति।' स्थायिभावानुभावव्यभिचारिणां संयोगेन रसत्वसिद्धयर्थः। आचार्य भारतस्य एषा रसप्रक्रिया - इयं रसप्रक्रिया - समीक्षा काव्य अनुशासनविद आचार्य हेमचन्द्रेण अस्मिन् व्यक्ति -

'विभवानुभाव व्यभिचारिभिरभिव्यक्तः स्थायीभावो रसः । *

अस्मिन् सह अग्निपुराणेन प्रतिपादितं निम्नांकितं परिभाषां अपि विस्मृतं न कर्तव्यं, यः भरतमुनिः नाट्यशास्त्रस्य समं काव्याचार्याणां रसविषये समालोचनायाः प्रथमा सोपानं स्यात्, तस्मात् विशेषदृष्टव्यं अस्ति-

"वेदान्तसारे यः अक्षरः (अविनाशी), सनातनः, अजन्मा च व्यापकः परंब्रह्म परमेश्वरः अद्वितीयः, चैतन्यस्वरूपः, ज्योतिर्मयः च, तस्य सहजः (स्वरूपभूतः) आनन्दः कदाचित् व्यंजितः भवति, अस्य आनन्दस्य अभिव्यक्तिः 'चैतन्यं', 'चमत्कारं' च 'रस' इत्यस्मै नाम्ना वर्ण्यते।"

एवं च, तस्मिन् अध्याये रसस्य महत्त्वं प्रतिपादयन्तः अपि उक्तं यथा- "यथा त्यागेन धनस्य शोभा न अस्ति, तथा रसहीनं वाणी की शोभा अपि न अस्ति।" वेदान्तसूत्रकारः वेदव्यासः समक्षं निश्चितं 'रसो वैसः' इति उपनिषद् वाणी अपि अस्ति। अतः स्वतः स्पष्टं यत् उक्तवाण्याः प्रति श्रद्धा अधिकं कारणं, तस्मादेव तः ब्रह्मस्य सहज आनन्दस्य अभिव्यक्तिं 'चैतन्यं', 'चमत्कारं' च 'रस' इत्यस्मिन् नाम्ना विवृता।

रसं ब्रह्म चैतन्ये सह अभिन्नं वदन् महर्षिः व्यासः स्वकृतिमल वैदुष्यं च विपुल बुद्धिमत्ता च माध्यमेन साहित्यस्य धरातले यः बीजारोपणं कृतवान्, अद्यापि प्रायः सर्वे परवर्ती काव्याचार्याः एवम् समालोचकाः तस्य पल्लवने च परिष्कारे च संलग्नाः, च काव्यस्य अन्तकरणे निनासं करोति रसस्य उपयोगितायाः विशेषं बलं ददति। एतद् वदति यः भोजदेवः रसस्य स्वरूपं च तस्य उपयोगितां प्रकाशयन्ति।

"रसोऽभिमानोऽहंकारः शृंगार इति गीयते ।

योऽर्थस्यस्यान्वयात्कव्यं कमनीयत्वमश्रुते ॥ "

अर्थात् "जातिः अभिमानः अहङ्कारः शृङ्गारः च एतैः नामभिः गायन्ति । संयोगेन काव्यं सौन्दर्यं प्राप्नोति। प्रख्यातलक्षणलेखकः मम्मताचार्यः रसस्य स्वरूपं निरूपयन् एवं उक्तवान् -

" कारणान्यथ कार्याणि सहकारीणियानि च ।

रत्यादेः स्थायिनो लोके तानि चेन्नाट्यकाव्योः । ।

विभावा अनुभावास्तत् कथ्यन्ते व्यभिचारिणः ।

व्यक्त स तैर्विभावाद्यैः स्थायी भावो रसः स्मृतः । ।

भावार्थः- "जगति स्थायिभावनायाः कारणानि सहकारिरूपाणि च यदि नाटके काव्ये वा प्रयुक्तानि सन्ति तर्हि क्रमशः विभावः, अनुभावः, व्यभिचारी च भावः इति उच्यते, एतेषां विभाववादिभिः अभिव्यक्तः स्थायी भावः रसः इति उच्यते।"

साहित्यदार्शनिक आचार्य विश्वनाथः रससम्बद्धानां उपर्युक्तपरिभाषानां अवधारणानां च अनुसरणं मूल्याङ्कनं च कृत्वा काव्यस्य परिभाषां कुर्वन् रसस्य अनिवार्यतायाः प्रस्तावम् अयच्छत् -

'वाक्यं रसात्मकं काव्यम् । *

एतदतिरिक्तं तस्य रूपस्य आत्मसाक्षात्कारं रसानुभवकाले आनन्ददायकं इति वर्णितम् । विश्वनाथः कथयति यत् - "एषः अनुभवः यस्य अन्यः कोऽपि ज्ञेयः पदार्थः सम्पर्कं कर्तुं न शक्नोति। यदि कस्यचित् अनुभवस्य सदृशः इति वर्णनं कर्तुं शक्यते तर्हि सः अनुभवः केवलं आत्मसाक्षात्कारः एव भवितुम् अर्हति।

'वेद्यान्तरस्पर्शशून्यो ब्रह्मास्वाद सहोदरः । "

एवं पूर्वोक्तोपनिषदपुराणनाट्यशास्त्राणां परवर्तीकाव्यसमीक्षकाणां च रससंकल्पनानां समीक्षां कृत्वा वयं निष्कर्षं प्राप्नुमः यत् काव्ये सौन्दर्यं द्रष्टुं अलङ्कारादिसर्वसाधनं न तु रसस्य उपस्थितिः सर्वथा आवश्यकी भवति . साहित्यकाराः रसया वाक्यं यस्य सारः 'रस' इति वाक्यं मन्यन्ते । अथ वा जीवितं जागृतं च एकमेव तत्त्वम्। यथा आत्माभावे शरीरं निर्जीवं भवति, तथैव रसहीनं न कश्चित् वाक्यं काव्यं भवितुमर्हति, काव्यात्मा एव । तथापि रसस्य स्वरूपं काव्ये उपयोगिता च उक्त्वा तस्य भेदाः व्याख्यास्यन्ते । साहित्यदार्शनिकः श्री विश्वनाथः रसस्य भेदानाम् वर्णनं निम्नलिखितम् अकरोत् ।

अत्र सर्वेषां रसानां प्राधान्यक्रमः पुरुषार्थचतुष्टयप्रति रसानाम् उपयोगिताम् मनसि कृत्वा निर्धारितः भवति। अस्य तथ्यस्य समर्थने वयं निम्नलिखितकाव्यपङ्क्तयः प्रस्तुतामः-

अत्र कामस्य सकल जाति सुलभ तयाऽत्यन्त परिचत्वेन सर्वान् प्रति

हृदयेतिपूर्व शृंगारः । तदनु गामी च हास्यः । निरपेक्ष भावत्वात् द्विपरीतस्ततः

करुणः । ततस्तन्निमित्तमर्थप्रधानो रौद्रः । ततः कामार्थ यो धर्ममूलत्वाद्धर्मप्रधानो

वीरः । तस्य भीताभय प्रदान सारत्वादनन्तरं भयानकः । तद्विभाव साधारण्य

संभावनात्ततो बीभत्सः । इतीय द्विरेणाक्षिप्तम् । वीरस्य पर्यन्तेऽद्भुतः फलमित्यनन्तरं

तदुपादानम् । ततस्त्रिवर्गात्मकप्रवृत्ति धर्म विपरीत निवृत्तिधर्मात्मको मोक्षफलः

शान्तः । एते नवैव परस्परासङ्कीर्णा रसाः ।

उपसंहारः

बाणभट्टेन रचितं "कदम्बरी" महाकाव्यं संस्कृतसाहित्यस्य अनुपमं गद्यकाव्यं वर्तते, यस्मिन् प्रेमत्यागस्य, अध्यात्मस्य च विविधाः पक्षाः प्रस्तुताः सन्ति । अस्य चन्द्रापिद्, कदम्बरी, महास्वेता, वसुमती, कपिञ्जल इत्यादयः पात्राणि विविधगुणैः, विचारधाराभिः च समृद्धाः सन्ति । चन्द्रपीडः साहसी पुण्यवान् राजकुमारः, कदम्बरी तु सुन्दरी, बुद्धिमान्, आदर्शनायिका च अस्ति । महास्वेता प्रेम्णः त्यागस्य च प्रतीकं भवति, स्वस्य प्रेमभावेषु निःस्वार्थतां दर्शयति । वसुमती चन्द्रापिद्भक्ता भक्ता, कपञ्जलः मैत्रीप्रेमस्य च प्रतिनिधित्वं करोति । कथा चन्द्रपिद्-कदम्बरीयोः प्रेम्णः परितः परिभ्रमति, या अनेकविघ्नानापि आध्यात्मिक-आत्म-प्रेम-रूपेण विकसिता भवति । महाकाव्यस्य विषयः जटिलः सुसंगतः च अस्ति, यस्मिन् बाणभट्टेन घटनाः पात्राणि च गभीररूपेण उत्कीर्णाः सन्ति । भाषायाः अलङ्कारः, दृश्यता, कामुकता च अस्याः काव्यस्य लक्षणं यत्र अलङ्कारः, आश्चर्यः, करुणा इत्यादयः व्यञ्जनाः कुशलतया प्रयुक्ताः सन्ति । एषा काव्यं न केवलं साहित्यिकदृष्ट्या महत्त्वपूर्णा, अपितु प्रेम-त्याग-धर्मस्य गहनविचारधारा अपि प्रस्तुता अस्ति, ये पाठकान् गहनचिन्तनार्थं प्रेरयन्ति।

निष्कर्षः

1. राव, के . "संस्कृतसाहित्ये बाणभट्टः कथाकथनकला च।" भारतीय साहित्यिक आलोचना, खंड 4 , सं 1., 2015, पृष्ठ.45-60
2. वर्मा, डी . "कदम्बरीयां समाजस्य प्रतिबिम्बाः।" भारतीय साहित्यिक समीक्षा, खंड 6 , सं 2 , 2023, पृष्ठ.1-15
3. शर्मा, ल . "कदम्बर्यां शक्तिवर्णनानि" इति । ऐतिहासिक समाजशास्त्र के जर्नल, खंड 14 , सं 3, 2018, पृष्ठ.140-158
4. श्रीवास्तव, आर . "शास्त्रीयसंस्कृतसाहित्ये महिलानां प्रतिनिधित्वम्।" संस्कृत अध्ययनस्य समीक्षा, खण्डः ११, क्रमाङ्कः २, २०१९, पृष्ठानि ५५-७०।
5. सिंह, ए. "कदम्बरीयां सामाजिकसंरचनानां व्याख्याः एकः समीक्षात्मकः दृष्टिकोणः।" अन्तर्राष्ट्रीय भारतीय साहित्य पत्रिका, खंड 9, सं 1, 2021, पृष्ठ 77-92.
6. कालिदास का अभिज्ञानशाकुन्तल, सं. आर.एम. द्वारा बोस, मॉडर्न बुक एजेंसी प्रा. लिमिटेड, कलकत्ता, 8वां संस्करण।
7. अग्निपुराण, सं. पंचानन तर्करत्न द्वारा, नवभारत पब्लिशर्स, कलकत्ता, साल 1389।

8. ऐतरेयब्राह्मण कॉम के साथ। सयाना का, सं. काशीनाथ द्वारा, आनंदाश्रम प्रेस, पूना, भाग I 1979, भाग II 1971।
9. रुय्यका का अलंकारसर्वस्व, संस्करण। आर.पी.द्विवेदी द्वारा, चौखम्बा संस्कृत श्रृंखला (सीएसएस), 1971।
10. अमरकोसा, संस्करण। श्रीमद्गुरुनाथ विद्यानिधि भट्टाचार्य द्वारा, संस्कृत पुस्तक भंडार (एसपीबी), कलकत्ता, 1988।
11. कविवरमुरारी का अनारघर्धव, संस्करण। आचार्य श्रीरामचंद्रमिश्र द्वारा; चौखम्बा विद्याभवन (सीवीबी), वाराणसी, 1960।
12. गोवर्धन की आर्यसप्तसती, संस्करण। रमाकांत त्रिपाठी द्वारा, वाराणसी, 1965।
13. कौटिल्य का अर्थशास्त्र, संस्करण। रजनीकांत देव सरमा द्वारा, अस प्रकाशन परिषद, गुवाहाटी, दूसरा संस्करण, 2002।
14. पाणिनि की अष्टाध्यायी, संस्करण। एस.सी.वी. मोतीलाल बनारसीदास (एमएलबीडी), दिल्ली, 1962 द्वारा व्याख्यात्मक नोट्स के साथ।
15. अथर्ववेद (खंड I), संस्करण। नाग शरण सिंग द्वारा, नाग पब्लिशर्स, दिल्ली, 1987।